

कोरोना महामारी व कुटुंब व्यवस्थेवरील परिणाम

डॉ.विद्या अवचट

सहयोगी प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभागप्रमुख
स.प. महाविद्यालय पुणे.

प्रस्तावना

नैसर्गिक व मानव निर्मित आपत्ती, महामारी, जागतिक स्तरावरील अर्थव्यवस्थेतील बदल या सर्व घटना समाजासाठी दूरगामी परिणाम करणाऱ्या असतात. जेव्हा घरगुती उत्पादन पद्धती जाऊन कारखाना उत्पादन पद्धती आली तेव्हा कुटुंब या सामाजिकसंस्थेमध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल झाले होते. म्हणजेच मोठ्या प्रमाणात घडणाऱ्या अशा प्रकारच्या सामाजिक घटनांचा समाजावर होणारा परिणाम हा अभ्यासासाठी महत्वाचा विषय असतो. जागतिक स्तरावर घडलेली व जवळजवळ प्रत्येक देशात ज्याचा परिणाम दिसून आलेली अशी घटना म्हणजे गेल्या दोन वर्षात आलेली कोरोना ही महामारी. जगभर, तसेच देशातील विविध भागात पहिल्या दोन लाटांचा प्रभाव तीव्र होता. आपला देश, राज्यही त्याला अपवाद नव्हते. या कोरोना महामारीमुळे कुटुंबव्यवस्थेत काही बदल झाला का हे जाणून घेणे महत्वाचे वाटले. त्यामुळेच कुटुंब व्यवस्थेवर कोरोनाचा काय परिणाम झाला? या विषयी प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये मांडणी केली आहे .

महाविद्यालयात शिक्षणासाठी महाराष्ट्रातील विविध जिल्ह्यातून विद्यार्थी येतात. कोरोनाकाळात ऑनलाइन शिक्षण सुरू झाल्याने अनेक विद्यार्थी गावाकडे परत गेले. त्यांनी कोरोनामुळे कुटुंबियावर झालेले परिणाम प्रत्यक्ष अनुभवलेच. त्याचबरोबर इतर कुटुंबीय, नातेवाईक, मित्र-मंडळी यांच्या कुटुंबांवर होत असलेला परिणामही प्रत्यक्षात ते बघत होते. त्यामुळे या विद्यार्थ्यांच्या कुटुंबामध्ये तसेच त्यांचे नातेवाईक व शेजारी यांच्याही कुटुंबावर काय परिणाम झाले याची चर्चा पुढील लेखामध्ये केली आहे .

शोधनिबंधाची उद्दिष्ट्ये:-

1. कोरोना महामारीचा कुटुंबाच्या अर्थव्यवस्थेवर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
2. कोरोना महामारी मुळे निर्माण झालेल्या कुटुंब संस्थेसंदर्भातील सामाजिक प्रश्नांचा अभ्यास करणे.
3. 'घरून काम करणे' या संकल्पनेचा कौटुंबिक जीवनशैलीवर झालेल्या बदलांचा अभ्यास करणे.
4. कौटुंबिक नातेसंबंधांतील बदलांचा अभ्यास करणे
5. महिलांवरील परिणामांचा अभ्यास करणे

संशोधन अभ्यासपद्धती:

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी प्राथमिक व दुय्यम या दोन्हीही स्त्रोतांचा वापर करण्यात आला. कोरोनाच्या परिणामाची माहिती घेण्यासाठी विद्यार्थ्यांशी प्रत्यक्ष चर्चा करण्यात आली व त्याचबरोबर विद्यार्थ्यांना बंदिस्त आणि मुक्त स्वरूपाची प्रश्नावलीही देण्यात आली. सोयीस्कर नमुना निवड पद्धतीचा वापर करून समाजशास्त्र विभागातील पदवी व पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांकडून प्रश्नावली व प्रत्यक्ष चर्चेच्या माध्यमातून माहिती संकलित करण्यात आली .

कोरोना महामारीचा कुटुंबाच्या अर्थव्यवस्थेवर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास

1. बेरोजगारीचे प्रमाण वाढले.

१० व्या नियतकालिक श्रम बल सर्वेक्षण (PLFS) नुसार, ऑक्टोबर-डिसेंबर २०२० मध्ये शहरी भागात १५ वर्षे आणि त्याहून अधिक वयोगटातील लोकांसाठी CWS (वर्तमान साप्ताहिक स्थिती) बेरोजगारीचा दर १०.३ टक्के होता. जानेवारी- मार्च २०२१ मध्ये शहरी भागातील (१५ वर्षे आणि त्यावरील) महिलांसाठी बेरोजगारीचा दर ११.८ टक्क्यांवर पोहोचला आहे, जो एका वर्षापूर्वी १०.६ टक्के होता. तर ऑक्टोबर-डिसेंबर २०२० मध्ये ते १३.१ टक्के होते. पुरुषांसाठी, जानेवारी-मार्च २०२१ मध्ये ते एका वर्षापूर्वीच्या याच कालावधीच्या तुलनेत ८.६ टक्क्यांवर स्थिर राहिले. ऑक्टोबर-डिसेंबरमध्ये हा बेरोजगारीचा दर ९.५ टक्के होता. ऑक्टोबर-डिसेंबर २०२० मध्ये शहरी भागातील सर्व वयोगटातील बेरोजगारीचा दर १०.३ टक्क्यांवर पोहोचला, जो एका वर्षापूर्वी म्हणजेच २०१९ याच महिन्यांत ७.९ टक्क्यांवर होता. राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालयाने (NSO) केलेल्या नियतकालिक श्रमशक्ती सर्वेक्षणात ही आकडेवारी समोर आली आहे.

बेरोजगारी किंवा बेरोजगारीचा दर (यूआर) कामगार दलातील बेरोजगार व्यक्तींची टक्केवारी म्हणून परिभाषित केला जातो. नवव्या पीरियडिक लेबर फोर्स सर्व्हे (PLFS) नुसार, शहरी भागातील सर्व वयोगटातील बेरोजगारीचा दर जुलै-सप्टेंबर २०२० मध्ये १३.३ टक्के होता. या आकडेवारी वरून लक्षात येते कि बेरोजगारीच प्रश्न किती तीव्र होता. या बेरोजगारीची झळ ग्रामीण, शहरी अशा सर्वच भागात जाणवत आहे आणि याचा परिणाम कुटुंबव्यवस्थेवर होत आहे.

'सेंटर फॉर मॉनिटिंग इकॉनोमी' च्या अहवालानुसार १४ कोटी लोकांचा रोजगार या कोरोनाच्या काळात गेलेला आहे. देशातील ५३ % उद्योगक्षेत्रातील व्यवसायावर लॉकडाऊन चा परिणाम झाला आहे. भारतातील पर्यटन औद्योगिक, कृषी, सेवा, असंघटीत इत्यादी सर्वच रोजगारीच्या क्षेत्रांवर कोरोनाचा परिणाम झालेला दिसून येतो आणि या वाढत्या बेरोजगारीचा परिणाम कुटुंबाच्या अर्थव्यवस्थेवर झाला आहे. कोरोना या महामारीचा संसर्ग- प्रसार रोखण्यासाठी संपूर्ण देशामध्ये लॉकडाऊन घोषित करण्यात आले होते. त्यानंतरही कोरोनाच्या दोन लाटा येऊन गेल्या. या लाटांचा दूरगामी परिणाम कौटुंबिक अर्थव्यवस्थेवर झाला. देशात लॉकडाऊन अचानक घोषित झाल्यामुळे मध्यमवर्गीय व कनिष्ठवर्गावर त्याचा अधिक प्रभाव पडल्याचे दिसून आले. जसजसा लॉकडाऊनचा कालावधी वाढत गेला, तसतसे त्याचे अधिक गंभीर परिणाम झाले. ९० टक्के विद्यार्थ्यांनी कोरोनामुळे कुटुंबात आर्थिक आघाडीवर दूरगामी परिणाम झाले असे मत नोंदविले. घरातील व्यक्तींचा रोजगार जाण्यामुळे कुटुंबावर मोठे संकट आल्याचा अनुभव काही विद्यार्थ्यांनी स्वतः प्रत्यक्ष घेतला. आपल्या वडिलांचा रोजगार कोरोनाकाळात गेल्याचे काही विद्यार्थ्यांनी सांगितले. एका विद्यार्थ्याचा अनुभव तर मनाला खूपच चटका लावणारा आहे. त्या विद्यार्थ्याला वडील नसल्याने, त्याचा लहान भाऊ काम करत होता आणि कुटुंबाचा खर्च भागवत होता. पण, कोरोनाकाळात भावाचीही नोकरी गेली. घरात कुणालाच नोकरी नसल्याने तणाव वाढत गेला. त्यामुळे घरात भांडणे वाढू लागली. आर्थिक परिस्थिती अत्यंत वाईट झाली, त्यामुळे भावाने आत्महत्या केली.

काही विद्यार्थ्यांना आपल्या स्वतःच्या कुटुंबात आर्थिक प्रश्न जाणवले नाहीत. पण, नातेवाईक, मित्र-मंडळी, शेजारी यांच्या आयुष्यात मोठ्या समस्या आल्याचे सांगितले आहे. आपल्या भावाचा जॉब गेल्याने कुटुंबियांवर आर्थिक संकट आले. भाऊ या धक्क्यातून अजूनही सावरला नाही, असा अनुभव एका विद्यार्थ्याने मांडला आहे. एकाच कुटुंबातील जवळच्या नातेवाईकांमध्ये अनेकजणांचे जॉब गेल्याने संपूर्ण कुटुंबियांनाचा तणावातून जावे लागले, असेही विद्यार्थ्यांनी सांगितले. एका विद्यार्थ्याने लिहिले, "माझ्या वडिलांची जॉब गेला. त्याचप्रमाणे मामांचाही गेला. त्यामुळे सगळ्याच नातेवाईकांमध्ये तणावाचे वातावरण पसरले."

विद्यार्थ्यांच्या केलेल्या सर्वेक्षणातून असे आढळून आले कि, त्यांच्या स्वतःच्या, नातेवाईकांच्या किंवा गावातील आजूबाजूच्या कुटुंबातील लोकांना आर्थिक आव्हानांना सामोरे जावे लागले. या अभ्यासातून असे दिसून आले की, कोरोना काळातील आर्थिक ताणाचा परिणाम विद्यार्थ्यांवर व त्यांच्या कुटुंबियांवर झाला. विशेषतः आर्थिकदृष्ट्या कमकवुत घटकांना जबरदस्त फटका बसला, मजुरांचे काम गेले, उपासमारीला तोंड द्यावे लागले.

कोरोनामुळे खाजगी कंपनीतील अनेकांच्या नोकऱ्या गेल्या. त्यामुळे गावाकडे परत आलेल्यांची संख्या खूप मोठी आहे. ज्यांचे काम वर्क फ्रॉम होम या स्वरूपात येत नाही, किंवा तशा स्वरूपाचे काम येत नाही, अशा अनेक लोकांचे काम गेले. त्यातच काहींचे नोकरी, धंदे बंद पडल्याने प्रचंड आर्थिक चणचण, मानसिक तणावाचा सामना नातेवाईक, मित्र-मंडळी आदींना करावा लागल्याचे सर्वेक्षणात दिसून आले.

कुटुंबाच्या आर्थिक बचतीवर परिणाम झाला.

काही घरात कोरोनाचे एक किंवा अनेक रूग्ण होते. त्यांच्यावरील औषधोपचारासाठी मोठा खर्च झाल्याने बचत संपली. अभ्यासामध्ये असे आढळून आले कि, अचानक उदभवलेल्या या महामारीच्या संकटामुळे बचतीवर मोठा परिणाम झाला. समाजात अनेक कुटुंबात पुरूष हा आर्थिकदृष्ट्या एकटा कमवणारा असतो. तो घराचा कर्ता मानला जातो. कुटुंबातील बाकीचे सदस्य त्याच्यावर आर्थिकदृष्ट्या तसेच मानसिकदृष्ट्या, निर्णय प्रक्रियेच्या दृष्टीने खूप अवलंबून असतात. अशा कुटुंबात त्या व्यक्तीचे अचानक निधन झाले तर, कुटुंबांचा आर्थिक आधार तुटतोच पण, त्यांचा मानसिक आधार अधिक तुटतो. आपल्या नात्यातही कर्त्याव्यक्तीच्या निधनाने त्या कुटुंबावर आर्थिक, मानसिक भावनिक परिणाम झाल्याचे विद्यार्थ्यांनी नोंदवले आहे. तो लिहितो, "माझ्या ओळखीतील काकांचे कोरोनामुळे निधन झाले. काकु गृहिणी आहेत. त्यांना दोन मुले आहेत. काका गेल्यामुळे त्यांची आर्थिक परिस्थिती खूप खालावलीच. पण, त्याचबरोबर त्यांना या दुःखातून सावरायला खूप अवघड जात आहे.

उदरनिर्वाहसाठी कामाचे स्वरूप बदलावे लागले

नोकरी गेल्याने किंवा असलेला धंदा बंद पडला तरी, आर्थिक गरजा संपत नव्हत्या. त्यामुळे या आव्हानात्मक परिस्थितीतून स्वतः मार्ग काढण्याचा प्रयत्न अनेकांनी केला. आपल्या आजूबाजूलाही अनेक लोकांनी व्यवसाय-धंदे बदलल्याचे निरीक्षण विद्यार्थ्यांनी नोंदवले. भाजी, खाद्यपदार्थ विकणे, सामान घरपोच करणे, ऑनलाईन शिकविण्या घेणे आदी काम नव्याने सुरू केल्याचे त्यांनी सांगितले. एका विद्यार्थ्याने असा अनुभव सांगितला की, "माझे काका एका महाविद्यालयात प्राध्यापक म्हणून काम करत होते. पण, त्यांच्या कॉलेजला अनुदान नव्हते. कोरोनाकाळात महाविद्यालय बंद झाले आणि त्यांचा पगारही थांबला. घरातील महिन्याचा खर्च भागविण्यासाठी काही तरी काम करणे गरजेचे होते. शेवटी त्यांना बिअरबारमध्ये काम करणे भाग पडले. लोकांना कामावरून तडकाफडकी काढून टाकण्याची पाश्चिमात्यपद्धत कोरोना काळात आपल्याकडेही रूजू लागल्याचा अनुभव अनेकांना आला.

जॉब बदलण्याची ही प्रक्रिया अनेकजणांसाठी अत्यंत अवघड होती. आर्थिक अस्थिरता, मानसिक तणाव यांचा सामना करताना, आपल्या गुणवत्तेपेक्षाही खूप कमी दर्जाची, गुणवत्तेचेही कामे अनेकांना करावी लागल्याचे पाहणीत दिसून आले.

ग्रामीण भागाकडे स्थलांतर वाढले

शहरी भागाबरोबरच ग्रामीण भागातही बेरोजगारी, आर्थिक ताण इत्यादी प्रश्न जाणवले. मुंबई-पुण्यात नोकरीनिमित्त आलेले कामगार, मजूर व शिक्षणासाठी आलेले विद्यार्थी कोरोनाकाळात गावाकडे परतू लागले. याविषयी विद्यार्थ्यांनी पुढील निरीक्षणे नोंदवली. मुंबई-पुण्यात काम नसल्याने अनेकजण गावाकडे परतले. गावाकडेही आर्थिक उत्पन्नाचे साधन नसल्याने त्यांचे खाण्याचेही हाल होत असल्याचे दिसून आले. घरातील कुणालाच काम मिळत नाही, अशी अनेक कुटुंबांमध्ये परिस्थिती होती. शेतातही काम नव्हते. आर्थिक परिस्थिती खालावल्याने रोजच्या जीवनातही अगदी काटकसरीने जगावे लागले. गरजा कमी कराव्या लागल्या काही कुटुंबात रोजगार उपलब्ध होता. पण, कोरोनामुळे आलेल्या आर्थिक ताणामुळे त्यांना बचत करून ठेवलेले पैसे वापरण्यासाठी काढावे लागले. शहरात

रोजगार नसणे, शहरातील राहणीमानाचा खर्च न परवडणे आदी कारणांमुळे अनेकांनी मूळ गावी स्थलांतर केले. स्थलांतराचा प्रश्न निर्माण झाला.

वर्क फ्रॉम होमचे परिणाम 'घरून काम करणे'

कोरोना महामारीमुळे, 'घरून काम करणे' ही संकल्पना मोठ्या प्रमाणात समाजात रुजली. या बदलत्या जीवनपद्धतीला कुटुंबव्यवस्था कशी सामोरी गेली, कोणते ताण निर्माण झाले याविषयी अभ्यास करण्यात आला. कोरोनाकाळात अनेकजण घरातूनच काम करू लागले. याचाही कुटुंबियांवर सकारात्मक व नकारात्मक असा दोन्ही स्वरूपाचा परिणाम दिसून आला. तत्कालीन परिस्थितीत घरून काम करणे हाच त्यातल्या त्यात अधिक सुरक्षित पर्याय होता. त्यामुळे आपल्या कुटुंबातील व्यक्ती सुरक्षितपणे काम करू शकत होत्या, याचाच दिलासा अधिक होता. त्यामुळे बाकीच्या अडचणींकडे दुर्लक्ष करता आले, असेही मत ८० टक्के विद्यार्थ्यांनी नोंदवले आहे. हे जरी योग्य असले तरी पण, काही घरांमध्ये परिस्थितीतील हा बदल स्वीकारणे थोडे अवघड गेल्याचे ही दिसून आले. वर्क फ्रॉम होमच्या परिणामांच्या संदर्भात विद्यार्थ्यांनी पुढीलप्रमाणे मते नोंदवली.

- १) घरातील कामांचे नियोजन सगळं बिघडून गेलं.
- २) नेटवर्कमध्ये अडचणी आल्यावर कामाचाही खोळंबा होऊ लागला.
- ३) व्यक्ती घरात असूनही घरातल्यांना वेळ देऊ शकत नव्हती.
- ४) कार्यालयीन कामाच्यावेळेत घराला जणू ऑफीसचेच स्वरूप आले. त्यामुळे परस्परांशी बोलणे, संवाद साधणे यात अनेकवेळा अडचणीही आल्या.
- ५) घरातूनच कार्यालयांची कामे चालू असल्याने इतर सदस्यांवर अनेक बंधने आली. उदा. लहान मुलांनी घरात खेळायचे नाही. अनेक सोसायट्यांमध्येही मुले खेळताना जास्त आवाज करतात, अशा तक्रारी मांडून त्यांच्या खेळण्यावर बंधने आणली गेली.
- ६) ऑफीसच्या कामाबरोबरच घरचे कामही करावे लागत होते.
- ७) घरातील बहुतांश सदस्य घरातच असल्याने वाद-विवादही वाढू लागले. आधीच कोरोना, आजूबाजूची परिस्थिती यामुळे तणाव होतो. त्यात घरातील वादांमुळे अधिक तणावाची परिस्थिती निर्माण होत होती. कुटुंबात हिंसाचारही होत होता, असेही विद्यार्थ्यांनी सांगितले. घराचा आकार लहान असल्याने या गोष्टी जरा तापदायक होत्या. घरातील मोठे व्यक्तींचे कार्यालयीन काम, विद्यार्थ्यांचे शिक्षण असे सगळेच ऑनलाइन चालू असताना, पूर्ण घर Do Not Disturb mode वर असल्यासारखे व्हायचे. याकाळात घरातील ज्येष्ठ नागरिक व लहान मुले यांची परिस्थिती फारच अवघडून गेल्यासारखी व्हायची. यावरून असे दिसून येते की, वर्क फ्रॉम होमसाठी घरात काही सुविधा असणे आवश्यक होते. उदा.- व्यत्यय न येता काम करता यावे, अशाप्रकारे स्वतंत्र खोलीत जागा, शांतता, संगणक-मोबाईल आदी यंत्रे व त्यासाठी आवश्यक अशा रेंज, डाटा आदी तंत्रज्ञानात्मक सुविधा इत्यादी.

अभ्यासावरून असे दिसून येते कि ज्यांच्या कामाचे स्वरूप वर्क फ्रॉम होमसाठी पुरक होते, ज्यांना विविध सुविधा उपलब्ध होत्या, त्यांना तत्कालीन परिस्थितीत घरून काम करणे सोयीचे गेले. मात्र ज्या कुटुंबांमध्ये या सुविधांचा अभाव होता, ज्यांचे कामाचे स्वरूप वर्क फ्रॉम होमसाठी योग्य नव्हते, ज्यांना कामाच्या प्रत्यक्ष जागेवर जावून काम करणेच गरजेचे होते त्यांच्यासाठी अशाप्रकारे काम करणे शक्य झाले नाही. त्यामुळे अनेकांचे रोजगार-व्यवसाय बंद पडणे, कमी होणे आदी संकटांचा सामना करावा लागला.

त्याचप्रमाणे कुटुंबांमध्ये घरात कुणी काम, अभ्यास करताना इतर सदस्यांवर बंधने येणे, घराला कार्यालयाचे स्वरूप येणे, ऑफीसचा ताण घरातल्यांवर काढणे, घरात वाद-विवाद वाढणे आदी समस्या निर्माण झाल्याचे दिसले. 'घरून काम करणे' ही संकल्पना सरसकट सर्वच स्तरातील सर्वच सदस्यांसाठी सोयीची ठरू शकत नाही. घरून काम करणे यासाठी लागणारी तांत्रिक, आर्थिक, मानसिक, भावनिक तयारी त्यासाठी आवश्यक आहे.

कुटुंबातील नातेसंबंध

नातेसंबंधांचा विचार करताना प्राथमिक नातेवाईक, द्वितीयक नातेवाईक यांच्या संदर्भात विद्यार्थ्यांना प्रश्न विचारण्यात आले. बहुतांश विद्यार्थ्यांच्या मते लॉकडाऊनच्या सुरुवातीच्या काळात सर्व कुटुंबाचे एकत्रित असणे खूपच छान वाटले. कुटुंबासोबत एकत्रित वेळ घालवता आला. परत लॉकडाऊनच्या ८ दिवसानंतर मित्र मंडळी, इतर नातेवाईक, ओळखीचे लोक आदींशी प्रत्यक्ष न भेटता येणे, संपर्क न करता येणे खूप ताणाचे वाटायला लागले. त्यातल्या त्यात Online get-together करणे, व्हीडीओ कॉल करणे आदी माध्यमातून एकमेकांच्या संपर्कात राहण्याचा प्रयत्न झाला. त्यामुळे तात्पुरता तरी दिलासा मिळाला .

यावरील अनुभवांचा अभ्यास केल्यावर पुन्हा अधोरेखित झाले की, माणूस समाजप्रिय प्राणी आहे. केवळ फक्त प्राथमिक नातेवाईकांची सुरक्षित चौकटच माणसाला आनंद देऊ शकत नाही तर त्याला इतरही सामाजिक संबंधांची, सामाजिक आंतरक्रियांची गरज असते. इथे कार्लमार्क्सच्या अलगत्याच्या सिद्धांताची आठवण येते. व्यक्ती समाजापासून अलग पडल्यानंतरचे दुष्परिणाम सातत्याने जाणवत राहतात. व्यक्तीच्या मानसिक, भावनिक, सामाजिक स्वास्थ्यासाठी कौटुंबिक नातेसंबंध, शेजारी, समवयस्क, मित्र मंडळी यांच्यातील परस्पर संबंध अधिकच गडद करण्याची आवश्यकता वाटते. आर्थिक ताणामुळे घडलेल्या आत्महत्या बघितल्या कि दुरखीमच्या आत्महत्येचा सिद्धांत डोळ्यासमोर येतो. आत्यंतिक अहंवाद हा व्यक्तीच्या व त्याच्या कुटुंबाच्या सुखावर परिणाम करणारा असतो . महामारीमुळे निर्माण झालेल्या अलगत्यामुळे अहंवादी कुटुंबे व व्यक्तिमत्त्वे यांना पुनर्विचार करण्याची गरज निर्माण झाली. कुटुंबावर कधी कोणता प्रसंग येईल हे सांगता येत नाही त्यामुळे अशा अचानक उद्भवणाऱ्या संकटाना आपण व आपले कुटुंब यांना सामोरे जावयाचे असेल तर आपल्या कौटुंबिक व सामाजिक संबंधांची वीण घट्ट करण्याची आवश्यकता महामारीच्या परिणामांमुळे निर्माण झाली.

कुटुंबातील महिलांवर झालेले परिणाम

कोरोनाकाळात कुटुंबातील सर्वच सदस्य घरात असल्यामुळे घरातील कर्त्या महिलेवर कामाचा ताण अधिकच वाढला, असे निरीक्षण विद्यार्थ्यांनी नोंदवले. कोरोनापूर्वी काही घरांमध्ये काम करण्यासाठी मदतनीस होते. पण, कोरोना काळात तेही येणे बंद झाले. त्यामुळे झाडणे, पुसणे, भांडी आदी दैनंदिने कामे कुटुंबातील सदस्यांनी वाटून घेतली, असेही अनेक विद्यार्थ्यांनी सांगितले आणि त्यामुळे एकमेकांबरोबर काम करण्याचा आनंदही घेतला.

कोरोना काळातील महिलांच्या कामाविषयी याविषयी विद्यार्थ्यांनी पुढील निरीक्षणे, अनुभव व्यक्त केले. कुटुंबातील सर्वचजण घरी असल्यामुळे गृहिणांची कामे वाढली. काही घरात महिलांना कोणतीही मदत मिळत नसल्याचेही दिसून आले. घरातील कामांविषयी, विशेषतः स्त्रिया करत असलेल्या कामांविषयी पुरूषांच्या दृष्टीकोनात अजून खूप बदल होणे गरजेचे आहे, असेही मत विद्यार्थ्यांनी मांडले.

- १) इतर वेळेस कुटुंबातील इतर व्यक्ती आपआपल्या कामावर किंवा विद्यार्थी शाळा-महाविद्यालयात गेल्यावर गृहिणीला थोडी तरी विश्रांती मिळू शकत होती. किंवा तिला स्वतःचा हक्काचा वेळ मिळू शकत होता. त्याकाळात इतर गृहिणींशी गप्पा-टप्पा करणे, टिव्ही पाहणे आदी गोष्टींत ती मन रमवू शकत होती. पण, कोरोनाकाळात गृहिणींची विश्रांती, हक्काचा वेळ संपला. त्यामुळे तिला आवडणाऱ्या गोष्टी करण्यात मोठीच आडकाठी येवू लागली.
- २) ज्या कुटुंबातील महिला या वैद्यकीय किंवा इतर अत्यावश्यक सेवेत कामाला होत्या, त्यांना घराबाहेर पडणे गरजेचेच होते. ज्या विद्यार्थ्यांच्या कुटुंबात अशा महिला आहेत, त्या कुटुंबातील युवा वर्गाने त्यांना अधिक मदत केली, त्यांची अधिक काळजी घेतली, असे दिसून येते. याविषयीचा अनुभव मांडताना, एका विद्यार्थ्याने लिहिले, “कोरोनापूर्वी आई भाजी-पोळीचा डबा करून कामाला जायची. पण, कोरोनाकाळात मी व बहिणीने तिच्या डब्याची पूर्ण जबाबदारी

घेतली. संध्याकाळी ती परत आल्यावर तिला रोज नवनवीन पदार्थ करून द्यायचो. आईला गरमागरम चहा करून देण्याची जबाबदारी बाबांनी उचलली. रात्रीचा स्वयंपाकही आम्हीच करायचो. आईला जास्तीत जास्त मदत करण्यावर आमचा भर होता. आताही आम्ही सकाळच्या स्वयंपाकाबरोबरच जेवढे शक्य आहे, तेवढे सगळे काम करतो.”

- ३) काही महिलांना वर्क फ्रॉम होममुळे कार्यालयीन कामही घरून करावे लागत होते. त्याचबरोबर घरचे कामही करावे लागत होते, हे पाहून महिलांना किती जास्त काम करावे लागते, हे लक्षात आल्याचेही विद्यार्थ्यांनी सांगितले. त्यामुळे आम्ही भावंडे, वडील घरच्या कामात आईला मदत करू लागलो, असेही त्यांनी नोंदवले.

यावरून असे दिसून येते की, कोरोना आल्यापासून आत्तापर्यंतचा काळ एकंदरीत सर्व स्तरातील बहुतांश महिलांच्या दृष्टीने शारीरिक, मानसिक, आर्थिक, भावनिक, ताण-तणावाचा गेला. स्त्री- पुरुष कामाच्या संदर्भातील, कामाच्या समानतेबाबत जाणीव जागृती करण्याची तीव्रता अधिक भासू लागली. घरगुती कामाच्या संदर्भातील लिंगभाव सामाजीकरण ही संकल्पना तातडीने रुजवण्याची गरज निर्माण झाली. घरातील ही कामे बाईचीच ही धारणा बदलण्याची आवश्यकता निर्माण झाली. अभ्यासातून असे लक्षात आले कि, ज्याघरात कोरोना काळात कुटुंबातील सर्व सदस्यांनी एकत्रित घरकाम केले तिथे ताणाचे प्रसंग अत्यल्प दिसले. घरातील कामे वाढल्यावर काही कुटुंबातील इतर सदस्यांनी मदत केली.

कोरोना या महामारीचा सकारात्मक व नकारात्मक असा दोन्ही ही परिणाम दिसून येतो. कोरोनाने झालेल्या परिणामांची व्यापकता गाव, शहर, आर्थिक वर्ग यांच्यानुसार बदलत जाणारी आहे. कोणतीही आणिबाणीची परिस्थिती अचानक उद्भवू शकते. त्यासाठी आपण वैद्यकीय, शारीरिक, मानसिक, आर्थिक, सामाजिकदृष्ट्या तयार नव्हतो. प्लेगनंतर एवढी मोठी साथ न आल्याने अशा परिस्थितीत काय करावे, हे समाज जणू विसरूनच गेला होता. पण, या पुढच्या काळात जैवशस्त्र वाढू शकतात किंवा इतर कोणत्याही कारणाने पुन्हा समाजात लॉकडाऊन किंवा काम बंद आदी परिस्थिती उद्भवू शकते. अशा परिस्थितीला कसे सामोरे जायचे, याचे सविस्तर नियोजन करण्यासाठी नुकत्याच अनुभवलेल्या कोरोना काळाचा सामाजिक, आर्थिक, कौटुंबिक, वैद्यकीय आदी सर्व पातळीवर सुक्ष्म अभ्यास होणे गरजेचे आहे, असे वाटते.

‘कुटुंबसंस्था व नातेसंबंधांची घट्ट वीण’ याचे महत्त्वही या आपत्तीत मानसिक आरोग्य अबाधित राखण्याकरिता किती गरजेचे आहे, याची जाणीवही या निमित्ताने अनेकांना झाली. अनेकांचे व्यवसाय बंद पडले. नोकरी गेली. काहींना काम बदलावे लागले. शिक्षण ऑनलाइन सुरू झाल्याने विद्यार्थ्यांही गावाकडे परतले. पण, तिथे प्रत्येकालाच ऑनलाइन शिक्षणाची सुविधा उपलब्ध नव्हती. यावरून असे लक्षात येते की, कोरोनाकाळात काही कुटुंबातून रोजगारीचा प्रश्न निर्माण झाला.

कनिष्ठ ते उच्चमध्यम वर्ग, उच्चशिक्षित, अकुशल-कुशल कामगार, खाजगी नोकरदार अशा सर्व क्षेत्रात काम करणाऱ्यांच्या कुटुंबांच्या अर्थव्यवस्थेवर कोरोना महामारीमुळे दूरगामी परिणाम झाले. महामारीच्या परिणामांचा अभ्यास करताना हे लक्षात येते की कुटुंबांतर्गत अर्थव्यवस्थेचा प्रश्न महत्वपूर्ण ठरतो आहे. अचानक उद्भवणाऱ्या संकटांना सामोरे जाण्यासाठी ज्या कुटुंबांची आर्थिक परिस्थिती पुरेशी सक्षम नाही तिथे जीवन जगण्याच्या समस्या अधिक तीव्रतेने जाणवत आहेत. अपुरी बचत, कर्त्या व्यक्तीचा मृत्यु आदींमुळे अनेक कुटुंबियांचा आर्थिक स्तर बदलला. दैनंदिन उदरनिर्वाहाचे प्रश्न निर्माण होणे, विद्यार्थ्यांना शिक्षण सोडावे लागणे यासारख्या समस्यांना अनेक कुटुंबांना तोंड द्यावे लागले त्यामुळे. कुटुंबाच्या आर्थिक उत्पनाच्या स्त्रोतांच्या संदर्भात नव्याने आढावा घेण्याची गरज प्रत्येक कुटुंबाला आहे. चंगळदापेक्षा भविष्यकाळासाठी पुरेशी आर्थिक तरतूद जास्त महत्वाची आहे हे या महामारीने सिद्ध केले. कौटुंबिक अर्थव्यवस्था सक्षम करावयाची असेल तर कामाबद्दलचा दृष्टीकोन, उदरनिर्वाह विषयक कौशल्ये, बचत, गुंतवणूक आदीविषयी विद्यार्थी दशेपासूनच जाणीव जागृती निर्माण करणे आवश्यक आहे, हे या महामारीमुळे अधिकच गडद झाले.

संदर्भ

1. जयदेव डोळे 'घरात काम की 'कामात घर' वास्तव दिवाळी अंक २०२१
2. वंदना घोडेकर 'आपले कुटुंब भक्कम राहावे' वास्तव दिवाळी अंक २०२१
3. <https://www.orfonline.org/marathi/what-about-corona->
4. Mark E. Feinberg, Jacqueline A. Mogle, Jin-Kyung Lee, Samantha L. Tornello, Michelle L. Hostetler, Joseph A. Cifelli, Sunhye Bai, Emily Hotez 'Impact of the COVID-19 Pandemic on Parent, Child, and Family Functioning' published: 08 April 2021 <https://doi.org/10.1111/famp.12649>
5. Jenny Fisher ORCID Icon, Jean-Charles Languilaire CEFEQ, Jönköping International Business School, Jönköping University, Sweden 'Community, work, and family in times of COVID-19' <https://orcid.org/0000-0002-9179-3485>